

Сеќавања на оружениот конфликт во Македонија од 2001 година:

МОДЕЛИ НА КОМЕМОРИРАЊЕ И
МЕМОРИЈАЛИЗАЦИЈА

Фонд за хуманитарно право

Сеќавања на оружениот конфликт во Македонија од 2001 година:

МОДЕЛИ НА КОМЕМОРИРАЊЕ И
МЕМОРИЈАЛИЗАЦИЈА

Белград, ноември 2022

Фонд за хуманитарно право

Содржина

КРАТЕНКИ	4
АПСТРАКТ	5
1. ВОВЕД	7
2. ОРУЖЕНИОТ КОНФЛИКТ ОД 2001 ГОДИНА	9
2.1. Македонија во Југославија: Предисторија	9
2.2. Доцните 1980-ти и раните 1990-ти	10
2.3. Оружените судири	12
2.4. Охридски рамковен договор	16
3. ДВЕ КУЛТУРИ НА СЕЌАВАЊЕ	20
3.1. Бранители	20
3.2. Победници и маченици.....	24
4. ИНТЕРСЕКЦИИ	28
4.1. Места на „фрикции“	28
4.2. „Зони на контакт“	31
4.3. „Етнички приспособувања“	35
4.3. Договорот.....	39
5. ЗАКЛУЧОК	43
6. ЛИТЕРАТУРА.....	44

Кратенки

АНА	Албанска национална армија
АСНОМ	Антифашистичко собрание на народното ослободување на Македонија
ДА	Демократска алтернатива
ДПА	Демократска партија на Албанците
ДУИ	Демократска унија за интеграција
ЕУ	Европска Унија
КФОР	Косовски сили
МКСЈ	Меѓународен кривичен суд за поранешна Југославија
МО	Министерство за одбрана
МПЦ	Македонска православна црква
МПСОЗ	Министерство за политички систем и односи меѓу заедниците
МВР	Министерство за внатрешни работи
НАТО	Северноатлантска алијанса
ОНА	Ослободителна народна армија
ОРД	Охридски рамковен договор
ОБСЕ	Организација за безбедност и соработка на Европа
САД	Соединети Американски Држави
СДСМ	Социјалдемократски сојуз на Македонија
ОН	Обединети нации
УПРЕДЕП	Сили за превентивно распоредување на Обединетите нации
ВМРО-ДПМНЕ	Внатрешна македонска револуционерна организација – Демократска партија за македонско национално единство
АРМ	Армија на Република Македонија

Апстракт

Овој труд се однесува на стратегиите на комеморирање и меморијализација на оружениот конфликт во Македонија од неговиот официјален крај во 2001 година до денес. Анализата покажува дека постојат два доминантни модуси на сеќавање на конфликтот што се одвиваат во домените на двете најголеми етнички заедници во државата, македонската и албанската. Ако се погледне развојот на мемориските случувања низ годините, пак, може да се забележи дека одделните практики не се толку монолитни како што навидум се чини. Имено, во текот на последните две децении се случиле неколку клучни промени на комеморативните дискурси, актери и активности, што сугерира дека динамиката на моќ околу сеќавањата на оружениот конфликт и Охридскиот рамковен договор се менуваат. Првиот дел од трудот се занимава со фигурата „бранители“ и главните форми на комеморирање и меморијализација на загинатите припадници на безбедносните сили, од една страна и од друга страна, со фигурите „победници“ и „маченици“ кои ги промовираат албански поборници на политиките на сеќавање на 2001 година. Во вториот дел, предмет на анализа се обрасците на интеракција меѓу двете етнички заедници во контекст на сеќавањата на оружениот судир. Четирите идентификувани обрасци на интеракција се разликуваат од аспект на нивната географска распространетост, акцентот на различни епизоди од 2001 година и во однос на „администрирањето“ на сеќавањата од страна на државните институции.

1. Вовед

Овој труд претставува анализа на комеморациите и меморијализацијата на оружениот конфликт во Македонија од неговиот официјален крај во август 2001 година до денес. Анализата покажува дека постојат два доминантни модуси на сеќавање на конфликтот што се одвиваат во домените на двете најголеми етнички заедници во државата, македонската и албанската.¹ Па така, првиот дел од трудот се занимава со фигурата „бранители“ и главните форми на комеморирање на загинатите припадници на безбедносните сили, од една страна и од друга страна, со фигурите „победници“ и „маченици“ кои ги промовираат албански поборници на политиките на сеќавање на 2001 година. Во вториот дел, предмет на анализа се обрасците на интеракција меѓу двете етнички заедници во контекст на сеќавањата на оружениот конфликт. Четирите идентификувани обрасци на интеракција се разликуваат од аспект на нивната географска распространетост, акцентот на различни епизоди од 2001 година, како и во однос на „администрирањето“ на сеќавањата од страна на државните институции.²

Анализата претставена во овој труд се заснова врз студиите на национализмот и општествената меморија, а поконкретно, на пристапи кон секојдневните практики во постконфликтните контексти.³ Целта на трудот е мапирање, од долгорочна перспектива, на процесите на прозведување дискурси и наративи и на различните мемориски практики во однос на конфликтот од 2001 година. Водечката улога во сите горенаведени процеси во текот на минатите две децении ја имаа политичките елити, но постојат и примери каде што главните случувања и промени беа базирани на интерпретации на оружаниот судир што доаѓаат од долу.

1 Според последниот попис на населението од 2022 година, етничките Македонци сочинуваат 58,4, а етничките Албанци 24,3 проценти од вкупното население на Северна Македонија.

2 Во овој труд, процесот на „администрирање“ или управување со сеќавањата се поима во согласност со: Sara Dybris McQuaid and Sarah Gensburger, “Administrations of Memory: Transcending the Nation and Bringing Back the State in Memory Studies”, *International Journal of Politics, Culture, and Society* 32, no. 2 (2019): 125-143.

3 За преглед, види во: Denisa Kostovicova, Ivor Sokolić, and Orli Fridman, “Below Peace Agreements: Everyday Nationalism or Everyday Peace?” *Nations and Nationalism* 26, no. 2 (2020): 424-430.

Политичкото менаџирање на сеќавањата на конфликтот, пак, се разликуваше од еден до друг локален контекст, а овие разлики почиваа на одредени микроистории на меѓуетничките односи, поединечни настани за време на конфликтот и дебатите на општинско ниво по 2001 година.

Текстот ги мапира овие динамики преку анализа на „индустријата на сеќавања“ за конфликтот, односно полето на јавни комеморации, културни артефакти и нивно производство, како и медиумско известување.⁴ Исто така, предмет на анализа се и местата и просторите на паметења што се поимени како критички места за физичко и визуелно претставување на минатото во јавноста.⁵ Индивидуалните сеќавања на оружениот конфликт во Македонија не се предмет на дискусија и анализа, иако трудот се осврнува на неколку мемоари и усни истории во делот што се однесува на некои колективни формати на сеќавање. На сличен начин, во трудот се избегнуваат нормативни заклучоци и авторот не застапува ниту еден модел на сеќавање. Акцентот е ставен на емпириските факти од претходните две децении, а целта е да се идентификуваат и анализираат главните актери, дејствувања и активности во сферите на комеморирање и меморијализација од тој период.

4 За „индустријата на сеќавања“, види во: Jelena Đureinović, *Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: Istorijski revizionizam i izazovi memorijalizacije* (Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2021).

5 За просторите на паметења (*memoriscapes*), види во: Vjieran Pavlaković: *Memoriscapes of the Homeland War* (Rijeka: University of Rijeka, 2022).

2. Оружениот конфликт од 2001 година

2.1. Македонија во Југославија: Предисторија

Ескалацијата на меѓуетничките тензии во оружен судир во 2001 година има предисторија од неколкудецениски случувања на локално, национално и регионално ниво.⁶ Првите обиди да се институционализира мултиетничкото население и меѓуетничките односи во Македонија во современата историја се појавија со Народноослободителната борба за време на Втората светска војна. Антифашистичката борба го поплочи патот и за основањето на македонската држава во рамки на Југославија и со тоа ја заклучи македонската програма за градење нација и држава. Декларацијата на АСНОМ за основните граѓански права од 1944 година и Уставот на Народна Република Македонија, донесен две години подоцна, првпат ги официјализираа јазикот, идентитетот и културата на Македонците и на другите етнички заедници во Македонија. Правата на етничките малцинства беа проширени и со југословенскиот устав од 1963 година и доаѓањето на власт на „либералната“ група политичари во Македонија во текот на 1960-тите години.⁷ До крајот на шеесеттите, бројот на претставниците на етничките малцинства и нивното присуство во училиштата и универзитетите се зголемија, а неколку македонски општини ја официјализираа и употребата на јазиците и знамињата на етничките малцинства.⁸

6 Неофотистос смета дека конфликтот беше резултат на „тек“ на социополитички случувања во и надвор од Македонија. Повеќе во: *The Risk of War: Everyday Sociality in the Republic of Macedonia* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012), 5-6.

7 За „либералите“ во социјалистичка Македонија, види во: Невен Радически, *Либерализмот во Македонија (1966 – 1974)* (Скопје: Македоника литера, 2013).

8 Dušan Anakioski, "Kretanje zaposlenosti i promene u socijalnoj strukturi stanovništva SR Makedonije", *Stanovništvo* 5-4 (1967): 293-304; Ranka Čičak, "Podelja vlasti u Sobranju", *Vjesnik*, 22.12.1969.

Раните седумдесетти години во Македонија беа обележани со доаѓањето на поконзервативна струја на власт, како и со пораст на стапката на невработеност. Но, смртта на Јосип Броз Тито, албанските протести во Косово и во неколкуте македонски градови и резултатите од пописот на население во раните осумдесетти години предизвикаа клучни промени во македонската политика, кои го дефинираа текот на меѓуетничките односи во државата во годините што следуваа.⁹ Политичките елити почнаа да го гледаат растот на албанскиот национализам како главен предизвик за државната безбедност и лансираа кампања за негово сузбивање, претставувајќи ја како неопходна за елиминирање на сите национализми во државата. Протестите на етничките Албанци, нивниот бојкот на државните институции и врските со албанската политичка емиграција додаваа оган на оваа државна кампања, која се прошири во различни општествени сфери.¹⁰ Овие политики, пак, доведоа до маргинализација на албанското население и до развој на два засебни политички поредоци во државата.¹¹ Исклучувањето од државниот сектор и од социјалната заштита ги принуди македонските Албанци на работна миграција во и надвор од Југославија и на тргувања од мал обем. Токму затоа, во пресрет на распадот на социјалистичка Југославија, двете најголеми етнички заедници во Македонија „имаа сосема различни перцепции [...] за начинот на распаѓање на македонската држава, како и за тоа кој ја плаќа цената за нејзиниот распад“.¹²

2.2. Доцните 1980-ти и раните 1990-ти

Во ноември 1989 година, владејачката партија во Македонија успеа да истурка пакет реформи слични на Гласност: политички плурализам, демократски избори

9 Види ги монографиите: Irena Stawowy-Kawka, *Albańczycy w Macedonii 1944-2001* (Kraków: Wydawnictwo UJ, 2014); и Marijana Stamova, *Albanците во SR Македонија през последното десетлетие в Титова Југославија (1981-1991)* (Kyustendil – Gabrovo: Ivan Sapundžev, 2017).

10 За преглед на официјалните дискурси, види во: Славко Милосавлевски и Мирче Томовски, *Албанците во Република Македонија (1945-1995): Легислатива, политичка документација, статистика* (Скопје: Студентски збор, 1997).

11 Ulf Brunnbauer, "Fertility, Families and Ethnic Conflict: Macedonians and Albanians in the Republic of Macedonia, 1944-2022", *Nationalities Papers* 32, no. 3 (2004): 565-598.

12 *Ahmeti's Village: The Political Economy of Interethnic Relations in Macedonia* (Skopje – Berlin: European Stability Initiative, 2002), 1.

во декември 1990 година и успешен референдум за независност во септември 1991 година. Иако албанските политичари го бојкотираа гласањето за уставот, а голем дел од албанското население одби да учествува во референдумот за независност и првиот постјугословенски попис на население, во 1992 година се формира мултиетничка владејачка коалиција – единствена таква во Источна Европа до крајот на 1992 година.¹³ Токму поради оваа епизода на успешно институционализирање на тензиите, пред 2001 година постоеше широко распространето верување дека е постигната релаксација на меѓуетничките односи преку политичката демократизација, историјата на инклузивна политичка репрезентација и отворањето на Македонија кон меѓународната заедница во екот на регионалните превирања.¹⁴ Но, бргу се покажа дека политиката и наследството од 1980-тите години не се надминати како што навидум изгледаше, иако државните функционери вложија напори за унапредување на малцинските права на почетокот на деведесеттите години.¹⁵

Деведесеттите години во Македонија ги обележаа проблематичните приватизации, задоцнетите реформи и недостатокот на странски инвестиции. Покрај тоа, постоеја и бројни несогласувања со соседните држави: со Грција за името на државата, со Бугарија за македонскиот јазик и историја, со Србија за статусот на Македонската православна црква и до 1998 година, со Албанија за правата на Албанците во Македонија. Сето ова придонесе за неразвивање на демократски механизми за управување со меѓуетничките односи и нивно претворање во „парapolитика“ во текот на деведесеттите години: состојба на постојани тензии меѓу двете етнички заедници околу културата, политиката и идентитетот.¹⁶ Па така,

- 13 Повеќе во: Gale Stokes, *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe* (Oxford – New York: Oxford University Press, 1993), 252; концизна хронологија на раниот постсоцијалистички период во Македонија е достапна во: Мишо Докмановиќ, *Сами на своето: Кратка историја на македонската независност (1990-1993)* (Скопје: ФЕС, 2021).
- 14 Види во: John Marks and Eran Fraenkel, "Working to Prevent Conflict in the New Nation of Macedonia", *Negotiation Journal* 13, no. 3 (1997): 243-252; Vladimir T. Ortakovski, "Interethnic Relations and Minorities in the Republic of Macedonia", *Southeast European Politics* 2, no. 1 (2001): 24-45.
- 15 Во 1992 година, властите беа блиску до склучување договор што би ги проширил правата на Албанците во Македонија, чиј голем дел беше подоцна вклучен во ОРД според германскиот дипломат во ОБСЕ Геерт-Хинрих Аренс, кој беше вклучен во преговорите. Во Манчо Митевски, *2001: Војна со две лица* (Скопје: Култура, 2008), 64-65.
- 16 Keith S. Brown, "In the Realm of the Double-headed Eagle: Parapolitics in Macedonia 1994-9", in *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*, ed. J.K. Cowan (London: Pluto Press, 2000), 122-139.

тензиите по етнички линии повторно се појавија во раните деведесетти години, а во неколку наврати ескалираа и во насилство: четири лица загинаа во судирите меѓу полицијата и шверцерите на цигари од албанска етничка припадност во 1992 година, а во ноември 1993 година, неколку Албанци беа уапсени за незаконска трговија со оружје и намери за основање паравоени организации.¹⁷

Најжестоките меѓуетнички тензии во текот на деведесеттите години се јавија во општините со мнозинско албанско население, или „зоните на контакт“ меѓу двете етнички заедници, како Тетово и Гостивар. Еден од најголемите инциденти се случи во Гостивар во 1997 година по поставувањето на албанското знаме пред општинската зграда. Отстранувањето на знамето од страна на полицијата предизвика локални демонстрации што беа брутално згаснати, резултирајќи со три смртни случаи и повеќе од 200 повредени демонстранти.¹⁸ Македонската опозициска десница ги инструментализираше албанските протести со цел заживување на македонскиот национализам, што конечно ѝ ја овозможи изборната победа на ВМРО-ДПМНЕ во 1998 година.¹⁹ По изборите, ВМРО-ДПМНЕ успеа да формира влада во коалиција со Демократската алтернатива (ДА) и Демократската партија на Албанците (ДПА).

2.3. Оружените судири

Оружениот конфликт во Македонија започна на 22 јануари 2001 година со герилскиот напад врз полициската станица во селото Теарце, во близина на Тетово и со нападот врз патнички воз во западна Македонија неколку дена подоцна, на 26 јануари. Самоименуваната Ослободителна национална армија (ОНА), група со иста скратеница на албански јазик како и Ослободителната војска на Косово

17 Brown, "In the realm...", 128.

18 Brown, "In the realm...", 129-133.

19 ВМРО-ДПМНЕ е кратенка од Внатрешна македонска револуционерна организација – Демократска партија за македонско национално единство. Партијата и нејзиниот прв лидер, Љубчо Георгиевски, користеа антиалбанска реторика за време на политичките кампањи во 1990-тите. Во 1997 година, партијата ги поддржа протестите против факултетско образование на албански јазик и нелегалното отворање на албански универзитет во Тетово, покренати од страна на македонските студенти.

(ОВК), веднаш презеде одговорност за двата напада.²⁰ Овие инциденти, пак, ги изненадија македонското општество и политичките елити, како и аналитичарите и дипломатите.²¹ И двете парламентарни политички партии на македонските Албанци ги осудија милитантните активности на ОНА.

Инцидентите се случија веднаш по исцртувањето на границите и договорот меѓу Македонија и Србија на почетокот на 2001 година кој косовските политичари и функционери го осудија, како и по прекинот на судирите во прешевскиот регион во јужна Србија во ноември 2000 година.²² Само неколку месеци пред овие настани, во 1999 година, превентивните сили на Обединетите нации, УНПРЕДЕП, го завршија својот четиригодишен мандат за надгледување на границите и граничните предели во Македонија.²³ Нивното повлекување ги олесни нелегалните премини меѓу албанските, косовските и македонските граници.²⁴

Сепак, информациите за нелегалниот премин на оружени лица меѓу овие граници не придонесоа да се спречат конфликтот во Македонија. По првите инциденти, македонските безбедносни сили успеаа да ги истуркаат бунтовниците преку северната државна граница.²⁵ Меѓутоа, судирите повторно избија во март 2001 година и се проширија во Тетово каде што ОНА окупираше позиции на тврдината Кале и го опседна градот. По неколкудневните пукања во еден од најмногу населените градови во Македонија, државните власти ѝ дадоа ултиматум на ОНА и кратко потоа почнаа да ги гранатираат селата во близина на Тетово. По четири

20 За формирањето на ОНА, види во: Маир Исени, Петрит Менај, и Руфи Османи, *Избор текстови за конфликтот од 2001 година* (Скопје: ФИОО, 2008).

21 Zhidas Daskalovski, "The Independence of Kosovo and the Consolidation of Macedonia – A Reason to Worry?" *Journal of Contemporary European Studies* 16, no. 2 (2008), 276.

22 Pavlos I. Koktsidis, "The Decision to Use Violence: Opportunity Structures and the Albanian Insurgency in the Former Yugoslav Republic of Macedonia", *Ethnopolitics* 18, no. 4 (2019): 383-405.

23 Крајот на мандатот на УНПРЕДЕП е резултат од кинеското вето за негово продолжување, кратко по признавањето на Тајван од страна на Република Македонија. За мисијата на УНПРЕДЕП во Македонија, види во: Henryk J. Sokalski, *Odrobina przewencji: Dorobek dyplomacji przewencyjnej ONZ w Macedonii* (Warszawa: Instytut Spraw Międzynarodowych, 2007), 141-312.

24 Илустративни се сеќавањата на првиот македонски претседател Киро Глигоров, во: *Македонија е сè што имаме* (Скопје: Култура, 2002), 588-599.

25 Zidas Daskalovski, "The Macedonian Conflict of 2001: Between Successful Diplomacy, Rhetoric and Terror", *Studies in Post-Communist*, Occasional Paper no. 7 (2004): 7-11.

дена, безбедносните сили објавија дека операцијата е успешно завршена.²⁶ Сепак, на 28 април, ОНА изврши заседа на конвој на безбедносните сили во близина на селото Вејце, Тетовско, каде што загинаа осум припадници на конвојот, а шестмина беа ранети. Заседата предизвика инциденти во неколку македонски градови – особено во Битола, родното место на четворица од настраданите борци – и уништување на имот во сопственост на етничките Албанци.

Од мај 2001 година, судирите се пренесоа во североисточниот дел на државата, во околината на Куманово, каде што ОНА воспостави контрола над неколку села. Армијата на Република Македонија (АРМ) повторно ја употреби тактиката на гранатирање од далечина со тешка артилерија и тенковски оган, со поддршка на хеликоптерски ракети, како што опиша Филипс кој известуваше од, според ОНА, „ослободената територија“ во околината на Куманово.²⁷ Овде, борбата се одложи подолго отколку во Тетово од повеќе причини: мобилизацијата на локалните Албанци од страна на ОНА, бројните цивили што одбија преместување на сигурни локации од страна на меѓународните хуманитарци (според Филипс, државните власти тврделе дека ОНА ги користи цивилите како заложници и човечки штитови), како и стратешката положба на селото Липково во близина на двата резервоара што обезбедуваат вода за Куманово, а кои ОНА ги користеше со цел да ја зајакне својата позиција во борбите.²⁸

Иако безбедносните сили успеаја да ја повратат контролата над селото Ваксинце кон крајот на мај и да го пресечат коридорот Тетово-Куманово, меѓу странските набљудувачи се ширеше перцепцијата дека државата не ги поседува потребните воени капацитети за да се избори со бунтовниците.²⁹ Овие согледби се покажаа како точни кон крајот на јуни, кога ОНА се зацврсти во селото Арачиново, во близина на Скопје и меѓународниот аеродром и оттаму се закануваше дека ќе го нападне главниот град и ќе ја бомбардира нафтената рафинерија во непосредна близина на селото. Овој маневар на ОНА ја алармираше меѓународната заедница

26 *Conflicting Perceptions: A Study of Prevailing Interpretations of the Conflict in Macedonia among Albanian and Macedonian Communities* (The Norwegian Helsinki Committee Report, 2003).

27 John Phillips, *Macedonia: Warlords and Rebels in the Balkans* (London – New York: I.B.Tauris, 2004), 105.

28 Phillips, *Macedonia*, 103-116.

29 Phillips, *Macedonia*, 103.

да ги поттикне двете страни да прекинат со огнот. По неколку дена, македонската влада започна воена офанзива на Арачиново која, по петдневни пукотници, не ги донесе посакуваните резултати.³⁰ По оваа епизода, меѓународната заедница, преку ЕУ-пратеникот Хавиер Солана и македонската влада се согласија на прекин на офанзивата и повлекување на силите. На 25 јуни, војниците на Косовските сили на НАТО (КФОР) ја помогнаа евакуацијата на членовите на ОНА до териториите контролирани од бунтовниците.³¹

Но, ситуацијата во текот на јуни беше несомнено поинаква од ситуацијата во раните фази на оружениот конфликт. Во средината на мај истата година беше формирана влада за национален спас која ги опфати сите парламентарни партии, додека ОНА почна да ги координира своите цели со двете најголеми албански партии во Македонија. ОНА престана и да ги навредува етничките Македонци во своите соопштенија, ги преартикулираше своите активности како борба за човекови права и против територијалната поделба на македонската држава и, конечно, нејзините цели стекнаа своевиден политички легитимитет преку албанските политички партии кои првобитно ги осудија методите на ОНА.³² Меѓутоа, и покрај навидум поголемата подготвеност за политичка соработка и мировните преговори што резултираа со прекин на огнот, на почетокот од јули ОНА продолжи со нападите на безбедносните сили и киднапирање на цивили.

Судирите продолжија и во август 2001 година, паралелно со напорите за постигнување на трајно примирје од страна на меѓународната заедница. На 8 август, ОНА пресретна конвој на безбедносните сили во заседа кај Карпалак и уби десет и рани тројца члена на конвојот. Овој настан ги забрза преговорите за примирје, а местото на заседата стана едно од најзначајните места на паметење поврзани со оружениот конфликт од 2001 година. Кратко по заседата, на 13 август, македонскиот претседател и лидерите на четирите најголеми политички партии, две македонски и две албански, потпишаа мировен договор попознат како

30 Daskalovski, "The Macedonian Conflict of 2001", 9.

31 Saso Ordanoski, "Lions & Tigers: The Militarisation of the Macedonian Right", in *Conflict in FYROM – Reflection*, ed. J. Pettifer (London: Institute of War & Peace Reporting, 2004), 17-28.

32 Iso Rusi, "From Army to Party – The Politics of the NLA", in *Conflict in FYROM – Reflection*, ed. J. Pettifer (London: Institute of War & Peace Reporting, 2004), 1-16.

Охридски рамковен договор (ОРД). Неколкумесечните судири во 2001 година завршија со повеќе од 200 жртви и повеќе од 170 илјади внатрешно раселени лица.³³ Кулминацијата на внатрешното раселување беше постигната во текот на август и септември, кога 70 илјади луѓе беа регистрирани како внатрешно раселени или бегалци, од кои 60 проценти беа етнички Македонци.³⁴ Речиси 95 проценти од внатрешно раселените лица и бегалците се вратија во своите домови до 2003 година.³⁵ Бројките на загинатите бунтовници, членови на безбедносните сили и цивилните жртви се разликуваат во зависност од „етничкиот поглед“ на конфликтот, а македонските медиуми често промовираат такви слики за конфликтот.

2.4. Охридски рамковен договор

До потпишувањето на ОРД дојде по преговорите организирани од страна на претставниците на ЕУ и САД во вилата „Билјана“ во Охрид, некогашната Титова резиденција и денешна резиденција на македонските претседатели. Договорот беше склучен на 13 август 2001 година со потписите на претседателот на Република Македонија, лидерите на двете најголеми македонски партии и двете најголеми албански партии во државата, како и на претставниците на претставниците на меѓународната заедница.³⁶ Објавената верзија на ОРД не претставува типичен договор за прекин на огнот, туку договор што стреми и кон редефинирање на институционалниот аранжман на правата на етничките малцинства и меѓуетничките односи во државата. Па така, ОРД опфаќа три главни теми:

- 33 За бројот на жртвите, види во: Ulf Brunnbauer, "The Implementation of the Ohrid Agreement: Ethnic Macedonian Resentments", *Journal on ethno-politics and minority issues in Europe* 1, no. 1 (2002): 1-23. Дебата, меѓу другото, и за бројот на жртвите е достапна во: *Историја и апокрифи – демитологизација на 2001: Дебата* (Скопје: ФИООМ, 2010).
- 34 *Profile of internal Displacement: Macedonia* (Geneva: Norwegian Refugee Council – Global IDP Project, 2002). Види го и годишниот извештај за кршењето на човековите права во Македонија во 2001 година од Меѓународната хелсиншка федерација за човекови права.
- 35 *Конечен извештај: Проценка на реинтеграцијата на раселените лица и ревитализација на регионите погодени од конфликтот во Македонија* (Скопје: МЦМС – ФАКТ, 2003).
- 36 За преговорите што доведоа до потпишувањето на ОРД, види во: Ветон Љатиџи, *Преговорите за постигнување на Охридскиот договор* (Скопје: ФИООМ, 2008).

амандманите на Уставот на Република Македонија, измените на законодавството и планот за постепен прекин на оружените судири и разоружување на ОНА.³⁷

Конечно, договорот доведе до рedefинирање на Република Македонија како држава на сите свои граѓани, ги официјализираше малцинските јазици како службени во општините каде што тие јазици се мајчини на повеќе од 20 проценти од жителите, и воспостави механизми за „меко делење на моќта“.³⁸ Овие механизми се засноваат врз зголемена партиципација на етничките малцинства во јавните институции и врз принципот на двојно мнозинство од претставниците на различните етнички групи за сите закони што се однесуваат на културата, употребата на јазиците, образованието, лични документи и употребата на симболи.³⁹ Во принцип, ОРД овозможи деволуирање на политичката моќ на локално ниво и послужи како клучен инструмент за промоција на автономијата на етничките заедници.⁴⁰ Условот за амандманите беше операција за разоружување на ОНА која НАТО ја спроведе и ја надгледуваше, како и повторното воспоставување на државните безбедносни сили на териториите што беа зафатени од конфликтот.

Едно од најспорните теми што произлегоа од ОРД беше имплементацијата на Законот за територијална организација од 2004 година преку кој се предвидуваше намалување на бројот на општини од 123 на 84. Преку ова прекројување на општинските граници се максимализираше бројот на општини каде што етничките Албанци чинат повеќе од 20 проценти.⁴¹ Законот предизвика тензии и доведе до референдум против исцртувањето на нови општински граници што заврши со мала излезност од 26 проценти, недоволно за да влијае врз законодавниот процес.

Охридскиот договор не предвиде механизми за транзициска правда освен т.н. „Закон за амнестија“ од 2002 година со кои сите учесници во конфликтот се

37 Рамковен договор. Склучен во Охрид и потпишан во Скопје, Македонија, на 13 август 2001 година.

38 Florian Bieber, "Power-Sharing and the Implementation of the Ohrid Framework Agreement", in *Power-Sharing and the Implementation of the Ohrid Framework Agreement* (Skopje: FES, 2008), 7-40.

39 Види и Aisling Lyon, "Political Decentralization and the Strengthening of Consensual, Participatory Local Democracy in the Republic of Macedonia." *Democratization* 22, no. 1 (2015): 157-178.

40 Risto Karajakov, "Macedonia's 2001 ethnic war: Offsetting conflict. What could have been done but was not?" *Conflict, Security & Development* 8, no. 4 (2008): 451-490.

41 Повеќе во: Eben Friedman, "The Ethnopolitics of Territorial Division in the Republic of Macedonia", *Ethnopolitics* 8, no. 2 (2009): 209-221.

ослободени од кривично гонење освен оние што сториле воени злосторства, злосторства против човештвото и други престапи под надлежност на МКСЈ.⁴² На почетокот на октомври 2002 година, МКСЈ побара од Македонија да достави пет истраги, за четири случаи поврзани со ОНА и еден со безбедносните сили. Државните власти го прифатија ова барање кон крајот на ноември 2000 година. Меѓутоа, во април 2005 година, МКСЈ објави дека ќе покрене истрага за само за една од петте примени обвиненија: за убиството на десет цивили од страна на безбедносните сили во Љуботен.⁴³

Иако признаен како успешен модел за решавање на прашањата поврзани со правата на етничките малцинства во средината на 2000-тите, ОРД доведе до зацврстување на еден специфичен режим на граѓанство во постконфликтна Македонија којшто Спасковска го именува како „етничко граѓанство“ (*ethnizenship*). Во рамките на овој режим, граѓаните учествуваат во јавната сфера исклучиво како припадници на етнонационалните или верските заедници.⁴⁴ Поделбите по етнички линии се видливи и во многу други општествени, политички и економски домени. Политичките концесии, преговорите за општинските финансии и јавните очекувања по ОРД придонесоа за создавање на речиси непробоен модел на исклучување на „другите“ етнички заедници од веќе заземените платформи на некои од етничките, верски и јазични заедници. Дobar пример за оваа практика во сферата на културата е паралелното постоење и одржување на два фестивала на поп музика, „Скопскиот фестивал“ и „Нота фест“. Дваа фестивала се одржуваат на иста локација во Скопје, но без учество на пејачи со албанска националност во првиот и без македонски пејачи во случајот на вториот фестивал.⁴⁵

Различните практики на сеќавање го помогнаа функционирањето на гореспоменатиот етнички режим на учествување во јавниот живот, со оглед на

42 Elmina Kulasic, *Transitional Justice in Macedonia and its Relations with Democracy* (Skopje: KAS – CRPM, 2012).

43 Zoran Ilievski, *Ethnic Mobilization in Macedonia* (Bozen – Bolzano: European Academy, 2007), 25-26.

44 Ljubica Spaskovska, "The Fractured 'We' and the Ethno-national 'I': The Macedonian Citizenship Framework", *Citizenship Studies* 16, no. 3-4 (2012): 383-396.

45 Maja Muhic, Violeta Simjanovska, and Lea Linin, "Re-thinking Cultural policy: From Strategy to Reality – Intercultural Dialogue and Cultural Diversity in Macedonia", in *Cultures and Sustainable Development at Times of Crisis* (Belgrade: University of Arts in Belgrade, 2014), 329-345.

фактот што комеморативните активности поврзани со оружениот судир во 2001 година се одржуваа главно во рамки на домените на двете најголеми етнички заедници. Меѓутоа, ако се погледне развојот на мемориските случувања низ годините, може да се забележи дека одделните практики не се толку монолитни како што навидум се чини. Имено, во текот на последните две децении се случија неколку клучни промени на комеморативните дискурси, актери и активности, што сугерира дека динамиката на моќ околу сеќавањето на оружениот судир и ОРД се менува.

3. Две култури на сеќавање

3.1. Бранители

Државните безбедносни сили, уште од почетокот на конфликтот во јануари 2001, беа претставувани како „бранители“ во македонската јавност. Фигурата „бранители“ ги опфаќа полициските и воените сили, како и резервистите кои беа мобилизирани за време на конфликтот. Исто така, ваквото именување подразбира дека овие формации се бореле за одбрана на територијалниот интегритет и независност на Република Македонија. Иако „бранители“ не е правна категорија, овој поим често се јавува и во контекст на законот од 2002 година кој ги уредува правата на припадниците на државните сили и нивните семејства. Законот се менуваше неколкупати во текот на 2000-тите, а уште се чека на политички компромис што би ги решил многуте административни пречки за компензација на припадниците на безбедносните сили и нивните семејства. Главната причина за застојот е Демократската унија за интеграција (ДУИ), политичка партија основана од страна на поранешни членови на ОНА во 2002 година, која отворено се спротивставува на секое потенцијално законско решение што не би ги обезбедило истите права на припадниците на ОНА со оние на безбедносните сили и нивните семејства.

Недоразбирањата околу „законот за бранителите“ се пример за некои од симболичките борби во однос на оружениот судир и примирјето во јавниот дискурс во Северна Македонија. Од една страна, поранешните припадници на безбедносните сили и македонската јавност гледаат на потенцијалното реализирање на барањата на ДУИ за компензација на борците на ОНА како наградување на терористите и нивно подигнување до правниот статус на

„бранителите“.⁴⁶ Од друга страна, пак, барањата на ДУИ за поистоветување на привилегиите произлегуваа од нивното поимање на ОНА како легитимна страна во конфликтот што се борела за подобрување на човековите права во рамки на државните институции и граници. Комеморативните настани организирани од страна на ДУИ и блиски на неа актери во текот на изминатите неколку години се и платформи за промовирање на овие позиции.

Во овој контекст на жестоки јавни дебати за различни аспекти од оружениот конфликт, државните институции почнаа да развиваат комеморативни активности посветени на припадниците на македонските оружени сили убиени во 2001 година. Важно е да се напомене дека овие активности започнаа веднаш по завршетокот на оружените судири. Веќе во 2002 година, на пример, само неколку месеци по потпишувањето на ОРД, Министерството за внатрешни работи (МВР) постави спомен-плоча посветена на убиените полицајци и вечен пламен пред своето седиште во Скопје. Оттогаш, ова место стана централна локација за одбележувањето на 7 мај, Денот на македонската полиција.⁴⁷ На сличен начин, Министерството за одбрана (МО) и АРМ поставија различни меморијални објекти посветени на своите припадници убиени во конфликтот, на повеќе локации во рамки на нивните институционални комплекси.

Од 2002 година, локалните власти и организациите на воените ветерани почнаа да иницираат поставување спомен-плочи посветени на загинатите припадници на безбедносните сили на јавните простори низ државата. Една од првите вакви спомен-плочи е поставена во општината Драчево во Скопје, а од средината на 2000-тите, слични објекти се поставени и во други македонски градови како Струмица и Берово. Спомен-плочите ги одбележуваат загинатите припадници на безбедносните сили – со нагласок на оние родени во таа општина – и ги претставуваат како патриоти и национални херои. Слично како и во случајот со државните институции, и локалните заедници и организации почнаа да организираат различни комеморативни активности на местата на спомениците и

46 Како што артикулираше лидерот на Здружението на бранители од Куманово, Предраг Петрушевски, во 2012 година: Klaudija Lutovska, "Defenders' Law Shakes Macedonia Politics", *SETimes*, 16.09.2012. Достапно на: <https://www.eurasiareview.com/16092012-defenders-law-shakes-macedonia-politics/>

47 „Свечено одбележан 7 мај, Денот на полицијата“, *Време*, 8.5.2004.

другите меморијални објекти поврзани со оружениот судир од 2001 година. Во многу месности и градови со мнозинство Македонци, кои не беа директно погодени од оружените дејствија, различни општински манифестации ги вклучуваат и меморијалните објекти поврзани со конфликтот од 2001 година.

Значењето на комеморациите на загинатите „бранители“ за локалните заедници е видливо и преку развојот на повеќето и различни видови комеморации, како што се меморијалните спортски турнири, крводарителските акции и преименувањето на улици и училишта. Во овие настани учествуваа и претставници на политичките партии, невладиниот сектор и Македонската православна црква (МПЦ). МПЦ зазеде важна улога во комеморациите на загинатите „бранители“ кои беа, иако не исклучиво, православни христијани. Претставниците на МПЦ беа дел од официјалните и неофицијалните комеморации на оружениот судир. Една од првите комеморации на загинатите припадници на безбедносните сили беше верска церемонија, која се одржа во 2002 година во манастирскиот комплекс во Лешок што ОНА го уништи во 2001 година и што беше обновен по завршетокот на конфликтот.⁴⁸

Случувањата во општина Прилеп, родниот град на повеќето убиени во заседата кај Карпалак, се меѓу најсугестивните примери за односот меѓу официјалните и неофицијалните мемориски практики. Првите комеморации во Прилеп се одржаа кон крајот на 2001 година, со враќањето на македонските борци во своите родни места и посетите на гробовите на загинатите соборци. Познајниците и семејствата на загинатите македонски борци беа присутни на овие собири кои послужија и како места за дискусии за подобро организирање на сеќавањата на загинатите борци. Токму на овој начин се формираа и некои од првите ветерански здруженија во Прилеп кои во текот на следните неколку години станаа најактивни во одбележувањето на годишните комеморации на Карпалак, аспект што ќе се дискутира подолу во текстот. Овие здруженија беа активни и во промовирањето на правата на загинатите борци и нивните семејства.⁴⁹

48 Дејан Николовски, „Панихида во Лешок за масакрираните бранители“, *Дневник*, 30.4.2002.

49 Види во личните сведоштва на воените ветерани во: *Воени приказни на прилепските ветерани од 2001 година* (Прилеп: Мировна акција, 2020), 49-50.

Претставниците на државните власти, пак, покрај официјалните, се присутни и на неформалните настани посветени на загинатите припадници на безбедносните сили. Во случајот на Прилеп, поранешниот прилепски градоначалник, Марјан Ристески од ВМРО-ДПМНЕ, бил дел од конвојот и ја преживеал заседата кај Карпалак. За време на неговите мандати од 2005 до 2017 година, Ристески го претвори сеќавањето на своите соборци во водечки културен и мемориски проект на општината. Па така, покрај споменикот и спомен-собата во рамки на објектот на АРМ во Прилеп, поставени неколку по крајот на конфликтот, кабинетот на Ристески постави и спомен-плоча во центарот на градот во 2007 година, ги промени имињата на 13 улици со имињата на загинатите кај Карпалак и изгради меморијален комплекс со два споменика посветени на „прилепските бранители“. Двата споменика во Прилеп се високи 15 метри и се поставени во средината на два централни кружни текови во градот.

Прилепските споменици се исто така и нетипични претставници на споменичката архитектура посветена на „македонските бранители“, со оглед на тоа што се деперсонализирани и немаат национални или етнички референци. Првиот споменик, на пример, се состои од фонтана и десет бетонски столбови во чест на десетте убиени прилепски бранители на кои е поставен топчест објект што пулсира и така ги симболизира вечните животи на загинатите борци.⁵⁰ Вториот споменик беше завршен и откриен во август 2013 година, на денот на заседата кај Карпалак. Споменикот е спирална модернистичка кула што ги комеморира не само загинатите припадници на безбедносните сили кај Карпалак, туку и сите други борци од македонската историја родени во Прилеп.⁵¹ Двата споменика играат и важна улога во годишните комеморации посветени на загинатите кај Карпалак.

Постојат повеќе и различни државни комеморации на загинатите припадници на македонските безбедносни сили. Заеднички именител е фактот што најчесто се одржуваат во рамки на институционалните комплекси, родните места на загинатите бранители и конечно, на местата на заседите. Клучната точка на сите

50 Моника Талеска, „Спомен-обележје Карпалак во Прилеп“, *Радио Слободна Европа*, 3.4.2011. Достапно на: <https://www.slobodnaevropa.mk/a/3545325.html>

51 „Камен-темелник за нов споменик во чест на прилепските бранители“, *А1он*, 11.3.2013. Достапно на: <https://a1on.mk/macedonia/kamen-temelnik-za-nov-spomenik-vo-chest/>

овие активности се спомен-обележјата подигнати во чест на борците по 2001 година. Спомениците ги прикажуваат загиналите борци како македонски патриоти и национални херои, а вклучуваат и православни симболи. Официјалните комеморации имаат за цел покажување солидарност со семејствата, роднините, познајниците и соборците на оние што ги дале своите животи за татковината. Овие настани ги прикажуваат жртвите на борците во светло на македонските борби за државност од XIX век до денес. Во контекст на претходно споменатите превирања околу правата на борците, годишните комеморации служат и како платформи за демонстрирање на институционалната посветеност за сеќавањата на своите загинали претставници.

3.2. Победници и маченици

Комеморативните активности посветени на ОНА се базираат врз тропите борба, жртвување и победа на албанските бунтовници. Од овој аспект, овие активности се слични со повоената динамика на сеќавањата на Ослободителната војска на Косово (ОВК) во Косово.⁵² Меѓутоа, во Косово постојат неколку спротивставени политички фракции коишто се борат за наследството на ОВК и правото да бидат поимени како автентични наследници на косовската војна.⁵³ Во постконфликтна Македонија, пак, постојат два неоспорни наследници на оружената борба на Албанците во 2001 година: политичката партија ДУИ и Здружението на ветерани на ОНА (*Shoqata e Veteranëve të Luftës së UCK-së*).

Непосредно по крајот на оружениот судир, ДУИ и Здружението на ветерани на ОНА организираа серија настани со цел одбележување на „ослободувањето“ на селата и градовите во кои ОНА воспостави воена контрола во 2001 година.⁵⁴ Најзначајните настани беа во Шемшево, Тетовско и во Слупчане, во близина

52 Valur Ingimundarson, "The Politics of Memory and the Reconstruction of Albanian National Identity in Postwar Kosovo", *History and Memory* 19, no. 1 (2007): 95-123.

53 Stephanie Schwandner-Sievers, "The bequest of *Illegalja*: contested memories and moralities in contemporary Kosovo", *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 41, no. 6 (2013): 953-970.

54 Vasiliki Neofotistos, "The Construction of Albanian Martyrdom in the Republic of Macedonia", *NCEER Working Paper* (2012): 1-14.

на Куманово, организирани на годишнините на оружените активности во тие предели. Настанот во Шемшево во 2002 година првично требало да биде одржан во Тетово, но организаторите ја промениле локацијата во последен момент, под притисок на претставниците на меѓународната заедница во државата, со цел да се избегнат меѓуетнички тензии.⁵⁵ Иако организаторите на овие настани се обидоа да ги направат поприфатливи за јавноста, сепак тонот на овие церемонии беше славенички, а настаните ја позиционираа ОНА како единствен победник во 2001 година.

Покрај одбележувањата на почетокот на побуните, ДУИ и Здружението на ветерани на ОНА покажаа интерес и за архивирање на оружениот судир и работа со сеќавањата на загинатите бунтовници. Според неколку извори, ОНА изгубила меѓу 60 и 100 свои членови во 2001 година.⁵⁶ Овие иницијативи за документирање на конфликтот од 2001 година ретко кога беа во согласност со работата на државните институции. Таков случај е „Музејот на слободата“ во скопски Чаир, на пример, креиран и отворен од страна на претставници на ДУИ во 2008 година. Првобитната изложба покриваше два временски периоди: раните фази на албанско градење нација и оружената борба на ОНА во 2001 година.⁵⁷ До 2011 година, музејот работеше без официјална регистрација, а оттогаш има проблеми со секојдневното функционирање.⁵⁸ ДУИ отвори уште еден сличен музеј, „Музејот на ОНА“ во Слупчане во 2012 година, кој, пак, изложува воени предмети и профили на загинатите припадници на ОНА, но содржи и секција посветена на албанските цивилни жртви.⁵⁹

55 CONNEKT Country Reports. *Meso-Level Dynamics: Commemorations of the 2001 Macedonian conflict in Tetovo, North Macedonia* (European Institute of the Mediterranean, во подготовка).

56 Види во: Сашо Клековски, „Бранители, ОНА и цивилните жртви“, *Меѓутоа*, 20.9.2012. Достапно на: <https://www.megjutoa.mk/2012/09/braniteli-ona-i-tsvilnite-zhrvti/>

57 Оливер Станоески, *Транзициона правда во Република Македонија. Извештај за 2010 - 2011 година* (Скопје: ЦИКП, 2013), 36.

58 Afrim Jonuzi, “Muzeu i UÇK-së’ apo muzeu i lirisë i lënë në harresë! Hapet vetëm para zgjedhjeve”, *TV21*, 10.11.2020. Достапно на: https://tv21.tv/muzeu-i-lirise-hapet-vetem-para-zgjedhjeve-bari-po-e-mbulon-shtepine-e-jashar-bej-shkupit/?fbclid=IwAR1-OR4OZZlxDaW08yftD8m9egxeLZ02yoZ52ODhGNYfQ05DLmnM_LymVW6E

59 “Përurohet muzeu i UÇK-së në Sllupcan”, *Telegrafi*, 21.11.2012.

Амалгамацијата на различни историски периоди од албанската историја во еден наратив не е случај само во Македонија, туку е присутна и во Косово и Албанија. Имено, постојат голем број случаи на поврзување на борбите на Албанците во текот на 1990-тите и 2000-тите со идеите на паналбанизмот. Таков е и Меморијалниот комплекс „Албанска мајка“, отворен во 2013 година во Зајас, едно од политичките упоришта на ДУИ во западниот дел на Северна Македонија. Сличен случај е и Националниот музеј на независноста во Влора, Албанија, на чие отворање присуствуваше и лидерот на ДУИ, Али Ахмети.⁶⁰ Покрај фокусот на етничката борба за признавање и права, овој наратив се заснова и врз конкретни поединци каков што е Адем Јашари, еден од основачите на ОВК.⁶¹ Споменик во чест на Јашари беше откриен во Радуша, Северна Македонија, во ноември 2012 година. Споменикот се состои од позлатена фигура на Јашари поставена на тенк на АРМ, запленил од страна на ОНА за време на конфликтот; иако српската полиција го уби Јашари во 1998 година и не постојат докази дека претходно бил активен на македонска територија.⁶²

Неофотистос ја именува оваа тенденција на комеморирање на загиналите членови на ОНА како чин на создавање „маченици на албанската нација“.⁶³ Првите места на паметење на паднатите борци на ОНА ги иницирале нивните семејства и пријатели, со финансиска помош на албанската заедница во Македонија и во странство. Па така, спомен-обележјата на ОНА претставуваа и можност за собирање на финансиски средства и засилување на односите со албанската дијаспора.⁶⁴ Овие споменици најчесто заземаат централни места во селата и населените места, а поставени се и покрај главните патишта што водат до нив, како „составен дел на пејзажот низ кој Албанците секојдневно се движат“.⁶⁵ Црниот двоглав орел од албанското знаме е

60 "Ahmeti me porosi nga Vlora: Shokët që ranë nëpër beteja, ëndërronin të vinin në sheshin e flamurit", *Politiko*, 12.0.2022. Достапно на: <https://politiko.mk/2022/03/12/ahmeti-me-porosi-nga-vlora-shoket-qe-rane-neper-beteja-enderronin-te-vinin-ne-sheshin-e-flamurit/>

61 Anna Di Lellio and Stephanie Schwandner-Sievers, "The Legendary Commander: the construction of an Albanian master-narrative in post-war Kosovo", *Nations and Nationalism* 12, no. 3 (2006): 513-529.

62 Boris Pavelic et al., "Ethnic Divisions Set in Stone", *Balkan Insight*, 25.6.2013. Достапно на: <https://balkaninsight.com/2013/06/25/ethnic-divisions-set-in-stone/>

63 Neofotistos, "The Construction".

64 Nadège Ragaru, "Macedonia: Between Ohrid and Brussels". *Cahiers de Chaillot* (2008): 41-60.

65 Neofotistos, "The Construction".

еден од символите што најчесто се среќава на албанската споменичка архитектура посветена на 2001 година. Најскорашниот пример е споменикот подигнат во 2022 година во Липково, во близина на Куманово: двоглав орел поставен на врв на 20-метарска кула, што ќе биде дискутирано во продолжение.

Наративот за убиените борци на ОНА опфаќа и верски, односно муслимански референци. Според Риф, улогата на религијата во комеморациите на албанските борци е видлива и преку препишувањето аспекти на верско мачеништво на борците, кои на тој начин стануваат маченици на нацијата.⁶⁶

На овој начин, ДУИ и Здружението на ветерани на ОНА ја заземаа улогата на чувари на сеќавањата за оружениот конфликт во Македонија веднаш по неговиот официјален крај во 2001 година. Во рамките на оваа култура на сеќавање, конфликтот од 2001 година се претставува како континуитет на регионалната, паналбанска борба низ историјата. Новопоставените спомен-обележја отворено се спротивставуваат на наративот што го промовираат државните институции и македонската јавност во однос на оружениот судир, креирајќи, со тоа, алтернативна верзија на случувањата во 2001 година. Исто така, овие објекти помагаат да се мобилизира заедница врз база на сеќавања и етноцентрични историски наративи што го истакнуваат успехот на ОНА во 2001 година. Сепак, и покрај фактот што македонската јавност го доживува овој процес за антидржавен, во текот на последните две децении не беше забележан случај на преместување или уништување на спомен-обележје посветено на борците на ОНА, за разлика од агресивните реакции на комеморациите на местата на заседите.

66 Paul Reef, "Macedonian Monument Culture Beyond 'Skopje 2014'", *Südosteuropa* 66, no. 4 (2018): 451-480.

4. Интерсекции

4.1. Места на „фрикции“

Комеморациите на оружените борби меѓу државните безбедносни сили и ОНА се одвиваат во домените на двата најбројни етникуми, македонскиот и албанскиот. Многу ретко се случуваат преклопувања меѓу овие две култури на сеќавања, дури и во просторна смисла. Меѓутоа, постојат и комеморации што се одвиваат на местата каде што се побројни жителите од, условно, другата етничка заедница. Овие места на сеќавања се всушност локациите на заседите од 2001 година во северозападниот дел од државата, каде што ОНА ги напаѓаше безбедносните сили. Во овој труд, мемориските активности на местата на заседите се поимаат како „фрикции“ кои, според Манергрэн Селимовиќ, се простори што ги отсликуваат асиметричните односи на моќ меѓу различните општествени и политички актери, но истовремено, овозможуваат нивно преуредување и преговарање, менување на наративите за случувањата во минатото и преобмислување на сегашноста.⁶⁷

Комеморациите на местата на заседите кај Вејце и Карпалак, двете во близина на Тетово, се најзначајните мемориски активности во овој контекст. Посетите на овие места датираат од 2003 година, кога семејствата, пријателите и соборците на убиените, како и членовите на здруженијата на воени ветерани, МПЦ, локалните и државните власти, почнаа да организираат комеморации и да поставуваат спомен-плочи. Спомен-плочите беа уништувани кратко по комеморациите, предизвикувајќи јавни дебати за латентноста на етничкиот конфликт во државата и аргументи против меѓуетничкото помирување.

Првите одбележувања на убиените припадници на безбедносните сили кај Вејце се случија во нивните родни места во близината на Битола, во 2002 година, а

67 Johanna Mannergren Selimovic, "Making Peace, Making memory: Peacebuilding and Politics of Remembrance at Memorials of Mass Atrocities", *Peacebuilding* 1, no. 3 (2013): 334-348.

во текот на истата година беа поставени и првите спомен-плочи и меморијални објекти посветени на нив. Кратко по 2001 година, и слично со сеќавањата за „бранителите“ опишани погоре во текстот, локалните заедници покажаа дека споменот за загинатите борци кај Вејце е исклучиво важен за нив. Па така, на пример, општината Македонска Каменица именувааше основно училиште по Миле Јаневски-Џингар, еден од загинатите во заседата, во 2009 година, а денот кога се случи заседата беше промовиран во ден на училиштето. Споменик посветен на загинатите кај Вејце е поставен и во центарот на Битола, додека во скопско Драчево, во 2013 година, беа инаугурирани плоштад, парк и споменик во чест на загинатите кај Вејце.

Месното албанско население бурно реагира на комеморациите на местата на заседите уште од првите постконфликтни години. Во 2003 година, на пример, локалното албанско население го бојкотираше конвојот учесници на комеморацијата кај Вејце. Веќе беше нагласено дека спомен-обележјата се уништувани веднаш по комеморациите низ годините. Комеморациите кај Вејце повторно го здобија јавното внимание во 2010 година, по комеморативниот настан за време на кој семејствата на загинатите кај Вејце и здружението на воени ветерани „Достоинство“ поставија спомен-плоча што повторно беше уништена по завршетокот на активностите. Иако едно од многубројните ветерански здруженија, „Достоинство“ се трансформираше во политичка партија со десна идеологија во 2011 година, а правата на борците, воените инвалиди и нивните семејства беа во фокусот на нивната политичка агенда. Партијата постепено се профилираше и како чувар на сеќавањата на загинатите припадници на безбедносните сили. Па така, членовите на „Достоинство“, од кои голем број се поранешни припадници на безбедносните сили, учествуваат во сите гореспоменати комеморации на местата на заседите, но заговараат и други облици на сеќавања и помирување. Партијата испрати неколку барања до државните институции за оддавање чест на загинатите „бранители“, а во 2021 година побараа од претседателот Стево Пендаровски да одликува со ордени тројца починати генерали за нивното учество во конфликтот од 2001 година.⁶⁸

68 „Достоинство поднесе иницијатива за одликување на тројца починати генерали“, Фокус, 16.2.2021.

Достапно на: <https://fokus.mk/dostoinstvo-podnese-initsijativa-za-odlikuvane-na-trojtsa-pochinati-general/>

Во овој контекст можеме да се осврнеме и на првата и единствена заедничка комеморација во Северна Македонија по конфликтот. Во декември 2018 година, по серијата јавни размени на мислења за различни аспекти од конфликтот, Стојанче Ангелов, основачот и претседател на „Достоинство“ и поранешен командант на специјалните полициски единици и Абедин Зимбери, поранешен командант на ОНА, заедно ги посетија гробовите на цивилните жртви од 2001 година во Липково. Иако двајцата имаа службени позиции во тој период, овој настан не беше организиран од страна на државна институција. Ангелов, во текстот што го објави по заедничката посета, аргументираше дека различните погледи на минатото не треба да претставуваат препрека за развивањето на меѓуетничките односи во иднина. Ангелов и Зимбери планирале слични посети и на гробовите на цивилните жртви од македонска страна, но ги откажале по негативниот публицитет што се јави по настанот во Липково.⁶⁹

Комеморациите кај Карпалак го илустрираат и односот на семејствата и познајниците на загинатите со државните институции. Во август 2004 година, оваа група го бојкотираше тогашниот премиер Владо Бучковски којшто беше присутен на комеморацијата кај Карпалак, а слична ситуација се повтори и во 2005 година. Бучковски, пак, со цел да ги смири страстите најави изградба на споменик посветен на македонските борци убиени кај Карпалак. Сепак, иако најавен, овој споменик не беше никогаш изграден. Иницијативата за споменикот кај Карпалак повторно се обзани во 2019 година со изјавите на неколку државници кои најавија дека споменикот може да биде изграден штом државата ќе стане членка на НАТО. Сепак, Северна Македонија стана полноправна членка на НАТО во 2020 година, а изградбата на споменикот уште не е иницирана. Причините за застојот се несомнено поврзани со историјатот на уништување на спомен-обележјата и испишувањето на ОНА и ОВК графити на местото на заседата во текот на последните неколку години.

Демолирањата на спомен-обележјата ги поттикнуваат јавните дискурси што критикуваат какво било помирување и влијаат врз чувствата на сигурност на

69 Стојанче Ангелов, „Во 2001 изгубивме сите, изгуби Македонија“, *Mkd.mk*, 16.12.2018. Достапно на: <https://www.mkd.mk/makedonija/politika/generalot-angelov-vo-lipkovo-vo-2001-izgubivme-site-izgubi-makedonija>

македонските граѓани. Насилните инциденти и уништувањата на местата на паметење функционираат и како „кршачи на мирот“ (*peace breakers*) во македонското постконфликтно општество.⁷⁰ Исто така, уништувањата на мемориски објекти покажуваат како радикални групи можат значајно да влијаат врз јавната дебата за оружениот судир и примирјето. Меѓутоа, јавните перцепции на насилните чинови не се толку монолитни како што може да се чини од медиумските известувања. Една скорашна студија покажа дека младите Македонци и Албанци од Тетово ги осудуваат уништувањата на спомен-обележјата кај Карпалак и сметаат дека тоа го прават мали радикални групи.⁷¹ Во следното потпоглавје, анализата ќе се фокусира на другите облици на меѓуетнички контакти при мемориските практики кои не нужно резултираат во насилство.

4.2. „Зони на контакт“

Мемориските активности во меѓуетничките градови и општини во Северна Македонија, или „зоните на контакт“ според Браун, несомнено се разликуваат од активностите во родните места на македонските „бранители“ и месностите со мнозинско албанско население. Во овие градови и општини, секојдневните практики се базираат врз формалните и неформалните контакти и меѓуетнички преговарања по теркот на ОРД, правната инфраструктура и културите на сеќавање на различните заедници. Крајните резултати се и производи на концесии и превирања меѓу различни агенди, институции и актери на локално и национално ниво. Во секој случај, случувањата во овие средини ги илустрираат начините на политичка инструментализација на сеќавањата на оружениот судир во Македонија и производството на етноцентрични наративи за историјата и сеќавањата во јавниот простор. Во овој дел се идентификуваат доминантните обрасци на трансформирање на меѓуетничките тензии од периодот пред 2001 година во доменот на „администрирање“ со сеќавањата по 2001 година. Овие обрасци ги опфаќаат вепонизацијата на сеќавањата и игнорирањето на симболите на

70 За концептот „кршачи на мирот“, види во: Gëzim Visoka: “Everyday Peace Capture: Nationalism and the Dynamics of Peace after Violent Conflict”, *Nations and Nationalisms* 26, no. 2 (2020): 431-446.

71 CONNEKT Country Reports, во подготовка.

другите етнички групи, како и маркирањето на териториите на етникумите преку мемориски објекти.

За многу општествени и политички актери во Северна Македонија, судирите во 2001 година и борбите за наследството од 2001 година се игри со нулта сума. Настанот во Шемшево и првите комеморации на стартот на оружените активности организирани од страна на ДУИ, кои беа прикажани во текстот, се добар пример за оваа тенденција. Во јануари 2003 година, околу 200 ученици од македонска националност ја бојкотираа наставата во основното училиште во Шемшево бидејќи властите не ја отстранија скулптурата на Јумни Јонузи, припадник на ОНА, од училишниот двор каде што беше поставена по завршувањето на конфликтот. Локалните власти го сменија и името на училиштето, од Даме Груев – македонскиот национален херој активен во борбата против Османлиското Царство – во Јумни Јонузи, без почитување на принципите проектирани со ОРД.⁷²

Динамиката во Тетово, каде што албански претставници се доминантни во Општинскиот совет од 2001 година, следи сличен образец на бришење на неалбанските идентитетски маркери и спомен-обележја. На пример, во 2010 година, градските власти привремено ги отстранија статуите на тетовските партизани од Народноослободителната војна и никогаш повторно не ги вратија.⁷³ Претходно анализирани примери на уништување спомен-обележја и спречувања на комеморации на убиените припадници на безбедносните сили се илустративни и за оваа тенденција. Во средината на 2000-тите, група локални Албанци спречи група Македонци да ги посети гробовите на двајцата цивили – обезбедувачи на мотелот „Бриони“ во Челопек – што ОНА ги уби во август 2001 година. Месното албанско население до денес ги спречува и обновата на мотелот и местата на паметење на двајцата цивили.⁷⁴

72 Емил Зафировски, „Шемшевци ќе ја бојкотираат наставата и во второто полугодие“, *Дневник*, 22.1.2003.

73 Дона Димов-Марковска, „Илустрација на примената на ОРД на локално ниво во Тетово и Теарце“, во *Охридски рамковен договор: Студии на случај* (Скопје: МЦМС, 2011), 131-136.

74 З. Андонов, „16 години чекаме правда за Свете и Боче, велат семејствата на убиените кај Бриони“, *Сакам да кажам*, 26.8.2017. Достапно на: <https://sdk.mk/index.php/dopisna-mrezha/16-godini-chekame-pravda-za-svete-boge-velat-semejstvata-na-ubienite-kaj-brioni/>

Сличен образец се случи и во мултиетничкиот град Струга во југозападниот дел од државата. По промената на локалната територијална организација што на етничките Албанци им овозможи мнозинство во градот, во 2005 година за струшки градоначалник беше избран Рамиз Мерко од ДУИ. Кратко по изборите, градската администрација ја промовираше идејата за подигнување споменик на членот на Градскиот совет Нури Мазар-Струга, убиен како припадник на ОНА во 2001 година. Градските власти го изгласаа предлогот за споменикот, меѓутоа, одлуката беше донесена без неопходниот принцип за двојно мнозинство определен од ОРД. Иако изградбата на споменикот беше спречена, Рагару забележува дека оваа и сличните на неа иницијативи ги вознемируваат локалните македонски жители, а овој вид инструментализација на минатото со цел демонстрирање на политичката доминација на една етничка група го нарекува „етничка хомогенизација“.⁷⁵

Вториот пример за вепонизација на сеќавањата на конфликтот е од околината на Куманово. Имено, медиумите известуваа дека, во текот на 2003 и 2004 година, локалните македонски жители биле принудувани да се поклонуваат пред споменикот на загинатите членови на ОНА во селото Матејче при враќањето во нивните куќи и имоти во околните села.⁷⁶ Во околината на Скопје, пак, група мажи со униформи на ОНА еден час го блокираше локалниот пат за време на прославата на петгодишнината од „победата на ОНА“. Локалните жители на населбата Долно Оризари со албанска етничка припадност во 2020 година собраа средства за поставување на големо спомен-обележје со симболите на ОНА и ОВК на влезот на населбата, нелегално именувана по Арбен Бајрами, поранешен припадник на ОНА.

Тензиите околу сеќавањата на конфликтот од 2001 година се присутни и во главниот град. По грчкото вето за полноправно членство на Македонија во НАТО во 2008 година, владата на ВМРО-ДПМНЕ лансирала политика на ребрендирање на нацијата преку нова мемориска содржина во главниот град Скопје. Централниот проект во овој контекст беше претставен како „Скопје 2014“, а проектот резултираше во повеќе од 130 споменици и спомен-обележја во градското подрачје.

75 Повеќе во: Raгарu, "Macedonia", 26.

76 „Поклонение пред ОНА, влезница за дома“, Дневник, 9.2.2004.

Мемориските објекти и архитектура главно прикажуваат фигури и настани од македонската историја, додека само неколку фигури претставуваат историски ликови со поинакви етнички, верски и културни идентитети – овие фигури беа вклучени во подоцнежните фази на проектот. Од денешна перспектива, постојат многу наоди за кршење на стандардните процедури при поставувањето на мемориските објекти.⁷⁷

Како дел од „Скопје 2014“, владата на ВМРО-ДПМНЕ го постави и споменикот „Македонски бранители“. Споменикот прикажува четворица припадници на државните безбедносни сили во реалистичен стил со голи торза, а фигурите држат видливо пукната сфера. На споменикот е поставена и плоча со имињата на сите припадници на безбедносните сили кои загинаа во 2001 година. Споменикот „Македонските бранители“ се наоѓа во парк во централниот дел на градот што е именуван по жените-борци, односно партизанките, во Втората светска војна и се наоѓа во непосредна близина на Собранието на Северна Македонија. Претставници на Владата свечено го отворија споменикот на 23 октомври 2011 година, на годишнината од основањето на македонската револуционерна организација во 1893 година – чиешто име го носи и ВМРО-ДПМНЕ, а датумот беше промовиран во државен празник во 2007 година.

Проектот „Скопје 2014“ е пример и за обележување на симболичките граници меѓу двете етнички заедници во Скопје.⁷⁸ Репертоарот на фигури и настани од македонската историја и култура на десниот брег на реката Вардар сугерираат дека во тој дел се наоѓаат населбите со мнозинство македонски жители. ДУИ, коалициоскиот партнер на ВМРО-ДПМНЕ за време на изградбата на „Скопје 2014“, во сличен манир го маркираше левиот брег на реката Вардар. Па така, во ноември 2006 година, претставници на Општината Чаир и ДУИ го отворија плоштадот „Скендербег“ во Скопје на Денот на албанското знаме.⁷⁹ Централниот

77 Повеќе во: *Анализа на законската регулатива и спроведените постапки за изградба на спомен-обележја во рамки на проектот „Скопје 2014“* (Скопје: Транспаренси интернешнл Македонија, 2011).

78 Преглед на академската дебата во: Naum Trajanovski, “Skopje 2014’ Reappraised: Debating a Memory Project in North Macedonia”, in *Europeanisation and Memory Politics in the Western Balkans*, eds. A. Milošević and T. Trošt (London – New York: Palgrave Macmillan, 2021), 151-177.

79 Nadège Ragaru, “The Political Uses and Social Lives of ‘National Heroes’: Controversies over Skanderbeg’s Statue in Skopje”, *Südosteuropa* 56, no. 4 (2008): 528-555.

мурал на плоштадот ја изложува историската амалгамација на албански херои и маченици, слично како и мастер-наративот за загинатите членови на ОНА и во согласност со етноцентричниот образец на проектот „Скопје 2014“. Плоштадот „Скендербег“ служи и како платформа за „артикулирање на симболите на моќ кои припадниците на албанската заедница ги стекнале низ историјата до денес“.⁸⁰

4.3. „Етнички приспособувања“

Поимот „етнички приспособувања“ во овој труд се користи како пример за моделите на функционални интеракции меѓу политичките елити во постконфликтните општества.⁸¹ Во овој дел, моделот на етнички приспособувања се аплицира на комеморативните активности во Македонија. Повеќе или помалку успешните случаи на етничко приспособување за прашањата поврзани со сеќавањата за оружениот судир од 2001 година зависат од неколку контекстуални фактори.

Случајот на мултиетничкиот град Куманово на североистокот од државата покажува дека се можни резултати од етничките приспособувања на ниво на локални елити. Како што забележува Димова, просторите што говорат за поинакви истории во Куманово биле предмет на конфликти уште од раните 1990-ти години.⁸² Чувството на губење на класните и етничките привилегии меѓу жителите од македонска етничка припадност пред распадот на Југославија создаде плодно тло за национализам и негативни мислења за сограѓаните од етничка албанска припадност. Иако постоеле и порано, сепак, подобрувањето на статусот на етничките Албанци во Македонија по распадот на Југославија ги оживеа овие стереотипи.

80 Vasiliki Neofotistos, "Commemorations and the Re-invention of a City: Alternative Memories of the Past in North Macedonia", in *Cultures and Politics of Remembrance: Southeast European and Balkan Perspectives*, eds. N. Trajanovski et al. (Skopje: forumZFD – Institute of Ethnology and Anthropology – Institute of National History, 2021), 89-96.

81 Cvete Koneska, *After Ethnic Conflict: Policy-making in Post-conflict Bosnia and Herzegovina and Macedonia* (Farnham: Ashgate, 2014).

82 Rozita Dimova, "Consuming Ethnicity: Loss, Commodities, and Space in Macedonia", *Slavic Review* 69, no. 4 (2010): 859-881.

Меѓутоа, локалните власти демонстрираа чувство на граѓанска одговорност и способност за деескалирање на тензиите во текот на најтешките периоди во 2001 година. И покрај фактот што успешно се избегнаа препукувања во градот, во неговата околина имаше оружени судири. Во овој контекст, сите жители на Куманово, без оглед на етничката припадност, беа жртви на затворањето на браната кај Липково од страна на ОНА за време на конфликтот. Како што забележува Филипс, токму во Куманово градоначалникот Слободан Ковачевски и Фериз Дервиши, кој ја водеше Општинската комисија за меѓуетнички односи, неуморно работеа за да спречат ескалација во градот за време на судирите во неговата околина.⁸³

Локалните елити продолжија со сличен сензибилитет да им пристапуваат на чувствителните прашања околу сеќавањето на конфликтот и по неговото официјално завршување. Според пописот на населението од 2022 година, во Куманово живеат околу 55 проценти македонско население и речиси 26 проценти албанско население, а има и значајни српски и ромски заедници во градот. Составот на Општинскиот совет ја рефлектира оваа етничка структура во градот. Во 2008 година, Советот изгласа програма на општината што опфаќаше проектни планови за два споменика: првиот посветен на македонските борци од 2001 година, а вториот посветен на загинатите членови на ОНА. Во тој момент, ова беше единствена општинска програма што вклучуваше изградба на вакви споменици во целата држава.⁸⁴ Паралелно со програмата, пред локалните избори во 2009 година, локалните власти именуваа неколку нови улици со броеви – избегнувајќи етнички имиња и потенцијални тензии.

Сепак, скорашниот развој на ситуацијата во Куманово и неговата околина сугерира дека малку треба за да се разлиши етничкото приспособување на локално ниво. Во мај 2015 година, во Куманово дојде до оружен судир меѓу државните безбедносни сили и Албанската национална армија (АНА, *Armata Kombëtare Shqiptare*), оружана група што се спротивставува на ОРД и повоеното уредување во Косово, кој заврши со осум убиени и 37 ранети припадници на полицијата, како и 10 ранети членови на АНА. Како последица од инцидентот, 28 етнички

83 Phillips, *Macedonia*, 112-113.

84 „Улогата на меѓуетничкиот дијалог во процесот на одлучување во Општина Куманово“, во *Охридски рамковен договор: Студии на случај* (Скопје: МЦМС, 2011), 137-142.

албански бунтовници беа уапсени со обвиненија за тероризам.⁸⁵ Само еден месец пред судирот во Куманово, група униформирана со симболи на ОВК ја зазедо полициската станица во Гошинце, во општина Липково, недалеку од косовската и српската граница и ги обзнани своите тенденции за создавање на албанска држава во рамките на Северна Македонија. Групата незаконски се стекна со голема количина огнено оружје и муниција во станицата, кои подоцна се пронајдени во Куманово по судирите од мај 2015 година.⁸⁶

Ескалациите на насилството и застојот во развојот на мемориските проекти доведоа до промена на јавното мислење за спомениците во Куманово. Веќе во 2011 година, на пример, околу 65 проценти од македонските жители на Куманово изразија негативно мислење за ОРД, поимајќи го како договор што фаворизира една етничка заедница, а и претставниците на другите етнички заедници во градот имаа над 55 проценти одговори со негативни ставови во однос на договорот и институционалниот аранжман што договорот го проектираше.⁸⁷ Во овој контекст, локалните власти не успеаја да ја продолжат политиката од доцните 2000-ти и ја запреа планираната изградба на двата споменика. Како што забележува Конеска, неимплементирањето на усвоените одлуки претставува еден од начините на претворање на етничкото приспособување во „етнички отпор“ меѓу политичките елити.⁸⁸ Со други зборови, отпорот е обратен резултат од приспособувањето и го опфаќа и се однесува на неуспесите да се постигне договор или компромис меѓу елитите. Но, во секојдневјето, варијацијата меѓу приспособувањата и отпорот не е бинарна, туку се состои од „поширок спектар“ на практики на соработување, компромиси и отпор кон другите групи.⁸⁹

Практиките на сеќавања во постконфликтна Македонија се добар пример за тоа како политичките елити можат да постигнат компромис за некоја тема, а

85 CONNEKT Country Reports. *Framing Violent Extremism in the MENA Region and the Balkans: North Macedonia* (European Institute of the Mediterranean, 2020).

86 Ivan Stefanovski, "A Bottom-up Perspective on Peace and Security in North Macedonia: Turbulent Violent Past versus Uncertain Future?" in *Peace and Security in the Western Balkans: A Local Perspective*, eds. N. Džuverović and V. Stojarová (London – New York: Routledge, 2023), 70-87.

87 Марјан Младеновски, „Рамковниот договор, етничката дистанца и мултикултурализмот: Фокус на општина Куманово“, во *Охридски рамковен договор: Студии на случај* (Скопје: МЦМС, 2011), 25-35.

88 Koneska, *After Ethnic Conflict*, 3-38.

89 Koneska, *After Ethnic Conflict*, 12.

да не се согласат за друга. Оваа тенденција ја рефлектира и инаугурацијата на меморијалната 20-метарска кула во Слупчане, во близина на Липково, посветена на членовите на ОНА. Липково, како што беше спомнато, беше клучната точка на оружените судири во Кумановско во 2001 година. По завршувањето на конфликтот, селото претставува упориште на политиката на сеќавање на ДУИ на членовите на ОНА и албанските цивилни жртви.

Згора на тоа, Фатмир Бесими, поранешниот министер за одбрана од редовите на ДУИ, во 2012 година положи цвеќе на гробиштата во Слупчане каде што денес е лоцирана и меморијалната кула. Гестот на Бесими беше прва посета на меморијален објект посветен на ОНА од страна на висок државен функционер.⁹⁰ Чинот, пак, предизвика негативни реакции од медиумите и државните институции, слично како и случајот со подоцнежната заедничка комеморација од 2018 година, веќе спомнатата во текстот. Иако можат да се мапираат слични негативни реакции при поставувањето на меморијалната кула во 2021 година, официјалните соопштенија по овој повод сугерираат дека елитите постигнале своевиден компромис за објектот пред неговата изградба. Поконкретно, Општина Липково ја подигна кулата вредна над 200 илјади евра без почитување на парламентарната процедура и Законот за споменици.⁹¹ Но, градоначалникот на општината, Еркан Арифџи, тврди дека кулата е првиот и единствен споменик посветен на ОНА што ги поминал сите неопходни процедури и што е официјално регистриран.⁹² На инаугурацијата на објектот присуствуваа и голем број државни претставници и функционери на ДУИ, иако партијата се ребрендираше во партија со зелена идеологија само една недела пред овој настан.

Македонските медиуми го протолкуваа чинот на отворање на објектот за јавност како уште еден доказ за потпирањето на ДУИ врз симболичкиот капитал од 2001 година. Објектот доведе и до мобилизација на кумановскиот полициски синдикат, кој објави нова иницијатива за споменик на загиналите македонски бранители,

90 Мирјана Спасовска, „Наместо помирување, нов раздор“, *Радио Слободна Европа*, 16.8.2012. Достапно на: <https://www.slobodnaevropa.mk/a/24678840.html>

91 Сотир Трајков, „Собранието без програма за меморијални споменици“, *Телма*, 3.5.2022. Достапно на: <https://telma.com.mk/2022/05/03/sobranieto-bez-programa-za-memorialni-spomеници/>

92 „Зелената агенда на ДУИ почнува со изградба на споменик на ОНА во Липково“, *360степени*, 11.6.2021. Достапно на: <https://360stepeni.mk/zelenata-agenda-na-dui-pochnuva-so-izgradba-na-spomениk-na-ona-vo-lipkovo/?fbclid=IwAR10BJ5wjCUOu6xVAXObK4iLsTIAUYk3hA3AftdkiKTbG2k8udkF9XOWh9o>

што би претставувал „правичен третман“ на македонските херои и нивната жртва за македонската држава.⁹³ Во контекст на принципот на етнички приспособувања и отпор, ваквите иницијативи имаат многу мали шанси да влијаат врз резултатите од преговарањата меѓу елитите.

4.3. Договорот

Годишнината од потпишувањето на ОРД претставува уште еден простор на интерсекција меѓу македонските и албанските политички елити. Ако претходно анализираните случаи сугерираат дека различните компромиси се договараат зад затворени врати, тогаш официјалните одбележувања на годишнините од потпишувањето на договорот се претворија во платформи за „ритуално помирување на елитите“.⁹⁴ Сеќавањето и годишнините на ОРД се трансформираа и во „валути“ кои македонските и албанските политички елити ги користат за да го покажат својот капацитет за приспособување на сфаќањата на минатото и историските наративи на „очекувањата на странците, во замена за политичка и економска корист“.⁹⁵ Сепак, ставовите на елитите за ОРД не беа отсекогаш позитивни и монолитни какви што се денес. ОРД беше предмет на жестоки дебати меѓу македонските политички актери, на пример, уште од самиот крај на конфликтот. Па така, голем број од овие актери ги користеа – и сè уште ги користат – годишнините од потпишувањето на ОРД како платформи за промовирање на своите толкувања на конфликтот и мировниот договор.⁹⁶

93 „Поради споменикот на УЧК во Липково се повлекува иницијативата за изградба на спомен-обележје на загинатите бранители“, *Mkd.mk*, 9.5.2022. Достапно на: <https://time.mk/c/47f2c2ebec/poradi-spomеникот-na-uck-vo-lipkovo-se-povlekuva-inicijativata-za-izgradba-na-spomен-obelezje-na-zaginatite-braniteli.html>

94 За „ритуалното помирување на елитите“ на просторот на поранешна Југославија, види во Vjekoslav Perica, *Pomirenje i posljednji dani. Balkanske nacije u mitovima i muzejima slave, stida i srama* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2021).

95 Lea David, "Lost in Transaction in Serbia and Croatia: Memory Content as a Trade Currency", in *Replicating Atonement: Foreign Models in the Commemorations of Atrocities*, ed. M. Gabowitsch (London – New York: Palgrave Macmillan, 2017), 73-97.

96 Повеќе во: Lidija Georgieva, Naum Trajanovski, and John Wolffe, "Memory Regimes and Commemorative Practices of the Good Friday Agreement (1998) and the Ohrid Framework Agreement (2001)", *Religious Diversity in Europe: Mediating the Past to the Young*, eds. R. Altnurme et al. (London: Bloomsbury Academic, 2022), 137-158.

Во првите години по оружениот конфликт, двете најголеми политички партии во Македонија, Социјалдемократскиот сојуз на Македонија (СДСМ), на власт во тој период и опозициската ВМРО-ДПМНЕ развија различни точки на гледање на конфликтот, поводот за конфликтот и ОРД. Владата на СДСМ и ДУИ (2002 - 2006) се залагаше за имплементација на ОРД во постконфликтниот контекст на жестоки дебати, комеморации и јавни наративи за 2001 година. Претставници на оваа владина постава од редовите на СДСМ присуствуваа на комеморациите на загинатите припадници на безбедносните сили, вклучувајќи ги и настаните кај Карпалак, меѓутоа не ги одбележуваа годишнините на ОРД во првите години по конфликтот.

Еден од главните пропоненти на ОРД во текот на раните 2000-ти беше Борис Трајковски, претседателот на Република Македонија од 1999 до 2004 година, поддржан од ВМРО-ДПМНЕ. Трајковски артикулираше дискурс за заедничката иднина на двете етнички заедници како единствена перспектива за државата. Во пресрет на првата годишнина од ОРД, Трајковски изјави дека договорот не ја добил неговата поддршка дека е „совршен документ, туку затоа што тоа беше најсоодветниот политички одговор на кризата со која се соочивме“.⁹⁷ Трајковски го промовираше овој дискурс и на комеморациите што не се директно поврзани со конфликтот од 2001 година, какви што се Илинден или Денот на републиката.⁹⁸

По смртта на Трајковски во авионска несреќа во 2004 година, ВМРО-ДПМНЕ остана без политичка фигура што би ги промовирала ОРД и постконфликтната консолидација во Македонија. Партијата официјално го поддржа ОРД дури во 2006 година, кога го формираа својот втор владин кабинет. Во текот на раните 2000-ти, на пример, партијата и нејзиниот лидер, Никола Груевски, се противеа на праќањето до МСЧП на двете истраги за случаите против безбедносните сили, тврдејќи дека државата беше нападната во 2001 година и дека Судот во Хаг треба да ги гони само оние што го предизвикале конфликтот.⁹⁹ Сепак, коалицијата меѓу

97 „Рамковниот договор клучен столб на успешното решение на кризата – Трајковски“, *А1*, 13.8.2002.

98 Повеќе во: Naum Trajanovski, "The Three Memory Regimes of Ilinden Commemorations (2001 – 2018): A Prolegomenon to the Study of the Official Memory in North Macedonia", *Southeastern Europe* 44, no. 1 (2020): 28-52.

99 На пример, види во: „Никола Груевски, лидер на ВМРО-ДПМНЕ: Трагедија е да им се суди на бранителите“, *Дневник*, 30.10.2003.

ВМРО-ДПМНЕ и ДУИ спроведе ново парламентарно толкување на Законот за амнестија во 2011 година, со кое се запре истрагата за четирите случаи поврзани со ОНА кои МСЧП ги врати на македонските судови во 2008 година.¹⁰⁰

Темата на ОРД не беше предмет на вакви поделби меѓу албанските политички партии во Македонија. Од 2002 година, ДУИ, како единствена партија „која и не учествуваше во неговото создавање ниту преговарање“, го присвои наследството на ОРД на сличен начин како и присвојувањето на наративот за ОНА и оружената борба на бунтовниците.¹⁰¹ Партијата ги искористи годишнините од потпишувањето на договорот за да се постави како политичка опција што ги поддржува државните интеграции во НАТО и ЕУ, како и веродостоен партнер од албанскиот политички блок што настојува да ги деескалира меѓуетничките тензии на демократски и мирен начин. Па така, во периодот меѓу 2002 и 2006 година, ДУИ беше единствената партија што организираше настани за одбележување на годишнините од потпишувањето на ОРД на различни локации низ Македонија: во западниот дел од државата што е поизразено мултиетнички и мултиконфесионален.

Иако македонските политичари ги бојкотираа овие настани, дипломатскиот кор и другите претставници на меѓународната заедница во државата присуствуваа на нив. Присуството на меѓународниот фактор на овие настани може да се протолкува како симболичка поддршка за ОРД и мировниот процес во Македонија. Американскиот претседател Џо Бајден го формализираше овој став во 2021 година со Извршен декрет, кој предвидува казни за сите што ја попречуваат имплементацијата на ОРД, меѓу другите регионални договори, рамки и механизми на Западен Балкан.¹⁰² Меѓународната заедница, накратко, изигра значајна улога во промовирањето на ОРД во јавниот дискурс во Северна Македонија.

100 Irena Zdravkovska and Biljana Volchevska, "Analysis of the status of The Hague cases in North Macedonia", *BIRN*, 24.12.2020. Достапно на: <https://balkaninsight.com/2020/12/24/how-north-macedonia-traded-justice-for-peace/>

101 Катерина Блажевска, „Фрчкоски: Охридскиот договор е успешен, но уште 'неразбран'“ *DW Macedonia*, 14. 8.2021. Достапно на: <https://www.dw.com/mk/фрчкоски-охридскиот-договор-е-успешен-а-сè-уште-неразбран/a-58862983>

102 "Executive Order on Blocking Property And Suspending Entry Into The United States Of Certain Persons Contributing To The Destabilizing Situation In The Western Balkans", *The White House, Presidential Actions*, 8.6.2021.

Па така, од 2006 година, годишнините од потпишувањето на ОРД добија поголемо внимание од институциите. Еден од првите настани во овој контекст беше приемот организиран на петтата годишнина од ОРД од страна на кабинетот на тогашниот претседател Бранко Црвенковски, неколку дена по церемонијата организирана од ДУИ. Оттогаш, специјалната државна институција што првобитно беше именувана како Секретаријат за спроведување на ОРД ја презеде организацијата за одбележување на годишнините. Секретаријатот организираше различни настани по тој повод низ годините, вклучувајќи свечени академии, конференции и приеми. Во 2019 година, македонскиот парламент донесе одлука со која Секретаријатот се преименуваше во Министерство за политички систем и односи меѓу заедниците (МПСОЗ), кое продолжи да ги организира годишнините на ОРД. Од своето основање, кадри на ДУИ го раковојат министерството.

Годишнините на 13 август и потпишувањето на ОРД се покажаа како најуспешниот модел за заедничко комеморирање на кој било аспект од оружениот конфликт во Македонија од 2001 до денес. Овие настани, фокусирани на заедничката перспектива на етничките заедници во државата, ги легитимизираат и заедничките геополитички визии на политичките елити. Згора на тоа, перцепциите на граѓаните за овие настани се генерално поповолни во однос на другите мемориски настани на кои учествуваат претставници на двете етнички заедници.

Сепак, скорашните обиди да се доближат овие годишни настани до пошироката јавност не се покажаа успешни. Најилустративна, во овој контекст, е годинашната одлука на МПСОЗ да организира музички фестивал на 13 август 2022 година, со цел промовирање на меѓуетничкиот мир. Фестивалот што се одржа на плоштадот „Скендербег“ во Скопје стекна негативен публицитет уште пред неговиот официјален почеток, со оглед на тоа што двајца македонски пејачи го откажаа својот настап само неколку дена пред настанот. Покрај тоа, за време на настанот публиката ја исвирка водителката во моментот кога таа ги поздрави на македонски јазик. Сепак, и покрај ваквиот развој, организаторите го оценија настанот како „успешен“ и објавија дека планираат да продолжат да го одржуваат овој формат.¹⁰³

103 Сања Николовска, „Полн погодок или непотребна прослава“, *Телма*, 14.8.2022. Достапно на: <https://telma.com.mk/2022/08/14/poin-pogodok-ili-nepotrebna-skapa-proslava/>

5. Заклучок

Конфликтот во Македонија од 2001 година сè уште е предмет на расправа во државата. Од самиот крај на конфликтот, големиот број мемориски активности поврзани со различни епизоди од конфликтот ги обликуваат овие дебати. Тие, исто така, претставуваат и платформи за артикулирање и форматирање на различни дискурси во однос на конфликтот, неговата предисторија и мировниот договор со кој се завршија оружените судири. Многубројните проекти за меморијализирање на различните аспекти од конфликтот од 2001 година укажуваат на повеќето идеи за материјализирање на дискурси и наративи за 2001 година во физичките простори. Во текстот се аргументира дека целината на комеморации и меморијализации во постконфликтна Македонија посветени на конфликтот е поделена по линијата на двете најдоминантни етнички заедници во државата. Двете етнички заедници развија засебни култури на сеќавања кои се курирани од различни политички и општествени актери. Во продолжение, втората најзначајна поделба на корпусот мемориски активности посветени на 2001 година се базира врз институционалната поддршка на овие настани. Сепак, во текстот беа мапирани и други варијабли, како што се локалните истории на меѓуетничките односи, оружени судири и политички преговарања во постконфликтниот период, кои влијаат врз годишните развои на сеќавањата. Во текстот беа определени неколку вакви точки на интерсекција меѓу двата етнички домени, а беше и аргументирано дека постојат четири преовладувачки модели на премостување на етноцентричните мемориски активности и проекти за меморијализација во постконфликтна Македонија.

6. Литература

„Улогата на меѓуетничкиот дијалог во процесот на одлучување во Општина Куманово.“ Во *Охридски рамковен договор: Студии на случај*, 137-142. Скопје: МЦМС, 2011.

Ahmeti's Village: The Political Economy of Interethnic Relations in Macedonia. Skopje – Berlin, European Stability Initiative, 2002.

Anakioski, Dušan. “Kretanje zaposlenosti i promene u socijalnoj strukturi stanovništva SR Makedonije.” *Stanovništvo* 5-4 (1967): 293-304.

Bieber, Florian. “Power-Sharing and the Implementation of the Ohrid Framework Agreement.” In *Power-Sharing and the Implementation of the Ohrid Framework Agreement*, 7-40. Skopje: FES, 2008.

Brown, Keith S. “In the Realm of the Double-headed Eagle: Parapolitics in Macedonia 1994-9.” In *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*, edited by J.K. Cowan, 122-139. London: Pluto Press, 2000.

Brunnbauer, Ulf. “Fertility, Families and Ethnic Conflict: Macedonians and Albanians in the Republic of Macedonia, 1944-2022.” *Nationalities Papers* 32, no. 3 (2004): 565-598.

Brunnbauer, Ulf. “The Implementation of the Ohrid Agreement: Ethnic Macedonian Resentments.” *Journal on ethnopolitics and minority issues in Europe* 1, no. 1 (2002): 1-23.

Conflicting Perceptions: A Study of Prevailing Interpretations of the Conflict in Macedonia among Albanian and Macedonian Communities. The Norwegian Helsinki Committee Report, 2003.

CONNEXT Country Reports. Framing Violent Extremism in the MENA Region and the Balkans: North Macedonia. European Institute of the Mediterranean, 2020.

CONNEXT Country Reports. Meso-Level Dynamics: Commemorations of the 2001 Macedonian conflict in Tetovo, North Macedonia. European Institute of the Mediterranean, forthcoming.

- Daskalovski, Zhidas. "The Independence of Kosovo and the Consolidation of Macedonia—A Reason to Worry?" *Journal of Contemporary European Studies* 16, no. 2 (2008): 267-280.
- Daskalovski, Zidas. "The Macedonian Conflict of 2001: Between Successful Diplomacy, Rhetoric and Terror." *Studies in Post-Communism*, Occasional Paper no. 7 (2004): 1-53.
- David, Lea. "Lost in Transaction in Serbia and Croatia: Memory Content as a Trade Currency." In *Replicating Atonement: Foreign Models in the Commemorations of Atrocities*, edited by M. Gabowitsch, 73-97. London – New York: Palgrave Macmillan, 2017.
- Di Lellio, Anna, and Stephanie Schwandner-Sievers. "The Legendary Commander: The Construction of an Albanian Master-narrative in Post-war Kosovo." *Nations and Nationalism* 12, no. 3 (2006): 513-529.
- Dimova, Rozita. "Consuming Ethnicity: Loss, Commodities, and Space in Macedonia." *Slavic Review* 69, no. 4 (2010): 859-881.
- Dureinović, Jelena. *Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: Istorijski revizionizam i izazovi memorijalizacije*. Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2021.
- Engström, Jenny. *Democratisation and the Prevention of Violent Conflict: Lessons Learned from Bulgaria and Macedonia*. London – New York: Routledge, 2016.
- Friedman, Eben. "The Ethnopolitics of Territorial Division in the Republic of Macedonia." *Ethnopolitics* 8, no. 2 (2009): 209-221.
- Georgieva, Lidija, Naum Trajanovski, and John Wolffe. "Memory Regimes and Commemorative Practices of the Good Friday Agreement (1998) and the Ohrid Framework Agreement (2001)." In *Religious Diversity in Europe: Mediating the Past to the Young*, edited by R. Altnurme et al., 137-158. London: Bloomsbury Academic, 2022.
- Ilievski, Zoran. *Ethnic Mobilization in Macedonia*. Bozen – Bolzano: European Academy, 2007.
- Ingimundarson, Valur. "The Politics of Memory and the Reconstruction of Albanian National Identity in Postwar Kosovo." *History and Memory* 19, no. 1 (2007): 95-123.

- Karajakov, Risto. "Macedonia's 2001 Ethnic war: Offsetting conflict. What Could Have Been Done but was not?" *Conflict, Security & Development* 8, no. 4 (2008): 451-490.
- Koktsidis, Pavlos I. "The Decision to Use Violence: Opportunity Structures and the Albanian Insurgency in the Former Yugoslav Republic of Macedonia." *Ethnopolitics* 18, no. 4 (2019): 383-405.
- Koneska, Cvete. *After Ethnic Conflict: Policy-making in Post-conflict Bosnia and Herzegovina and Macedonia*. Farnham: Ashgate, 2014.
- Kostovicova, Denisa, Ivor Sokolić, and Orli Fridman. "Below Peace Agreements: Everyday Nationalism or Everyday Peace?" *Nations and Nationalism* 26, no. 2 (2020): 424-430.
- Kulasic, Elmina. *Transitional Justice in Macedonia and its Relations with Democracy*. Skopje: KAS – CRPM, 2012.
- Lyon, Aisling. "Political Decentralization and the Strengthening of Consensual, Participatory Local Democracy in the Republic of Macedonia." *Democratization* 22, no. 1 (2015): 157-178.
- Mannergren Selimovic, Johanna. "Making Peace, Making Memory: Peacebuilding and Politics of Remembrance at Memorials of Mass Arocities." *Peacebuilding* 1, no. 3 (2013): 334-348.
- Marks, John, and Eran Fraenkel. "Working to Prevent Conflict in the New Nation of Macedonia." *Negotiation Journal* 13, no. 3 (1997): 243-252.
- McQuaid, Sara Dybris, and Sarah Gensburger. "Administrations of Memory: Transcending the Nation and Bringing Back the State in Memory Studies." *International Journal of Politics, Culture, and Society* 32, no. 2 (2019): 125-143.
- Muhic, Maja, Violeta Simjanovska, and Lea Linin. "Re-thinking Cultural policy: From Strategy to Reality – Intercultural Dialogue and Cultural Diversity in Macedonia." In *Cultures and Sustainable Development at Times of Crisis*, 329-345. Belgrade: University of Arts in Belgrade, 2014.
- Neofotistos, Vasiliki P. *The Risk of War: Everyday Sociality in the Republic of Macedonia*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012.
- Neofotistos, Vasiliki. "Commemorations and the Re-invention of a City: Alternative Memories of the Past in North Macedonia." In *Cultures and*

Politics of Remembrance: Southeast European and Balkan Perspectives, edited by N. Trajanovski et al., 89-96. Skopje: forumZFD – Institute of Ethnology and Anthropology – Institute of National History, 2021.

Neofotistos, Vasiliki. "The Construction of Albanian Martyrdom in the Republic of Macedonia." *NCEEER Working Paper*, 2012.

Ordanoski, Saso. "Lions & Tigers: The Militarisation of the Macedonian Right." In *The 2001 Conflict in FYROM – Reflection*, edited by J. Pettifer, 17-28. London: Institute of War & Peace Reporting, 2004.

Ortakovski, Vladimir T. "Interethnic Relations and Minorities in the Republic of Macedonia." *Southeast European Politics* 2, no. 1 (2001): 24-45.

Pavlaković, Vjeran. *Memoryscapes of the Homeland War*. Rijeka: University of Rijeka, 2022.

Perica, Vjekoslav. *Pomirenje i posljednji dani. Balkanske nacije u mitovima i muzejima slave, stida i srama*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2021.

Phillips, John. *Macedonia: Warlords and Rebels in the Balkans*. London – New York: I.B.Tauris, 2004.

Profile of internal Displacement: Macedonia. Geneva: Norwegian Refugee Council – Global IDP Project, 2002.

Ragaru, Nadège. "Macedonia: Between Ohrid and Brussels." *Cahiers de Chaillot* (2008): 41-60.

Ragaru, Nadège. "The Political Uses and Social Lives of 'National Heroes': Controversies over Skanderbeg's Statue in Skopje." *Südosteuropa* 56, no. 4 (2008): 528-555.

Reef, Paul. "Macedonian Monument Culture Beyond 'Skopje 2014.'" *Südosteuropa* 66, no. 4 (2018): 451-480.

Rusi, Iso. "From Army to Party – The Politics of NLA." In *The 2001 Conflict in FYROM – Reflection*, edited by J. Pettifer, 1-16. London: Institute of War & Peace Reporting, 2004.

Schwandner-Sievers, Stephanie. "The Bequest of *Ilegalja*: Contested Memories and Moralities in Contemporary Kosovo." *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 41, no. 6 (2013): 953-970.

- Sokalski, Henryk J. *Odrobina przewencji: Dorobek dyplomacji przewencyjnej ONZ w Macedonii*. Warszawa: Instytut Spraw Międzynarodowych, 2007.
- Spaskovska, Ljubica. "The Fractured 'we' and the Ethno-national 'I': the Macedonian Citizenship Framework." *Citizenship Studies* 16, no. 3-4 (2012): 383-396.
- Stamova, Marijana. *Albancite vo SR Makedonija prez poslednoto desetiletie v Titova Jugoslavija (1981 – 1991)*. Kyustendil – Gabrovo: Ivan Sapundžev, 2017.
- Stawowy-Kawka, Irena. *Albańczycy w Macedonii 1944-2001*. Kraków: Wydawnictwo UJ, 2014.
- Stefanovski, Ivan. "A Bottom-up Perspective on Peace and Security in North Macedonia: Turbulent Violent Past versus Uncertain Future?" In *Peace and Security in the Western Balkans: A Local Perspective*, edited by N. Džuverović and V. Stojarová, 70-87. London – New York: Routledge, 2023.
- Stokes, Gale. *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1993.
- Trajanovski, Naum. "'Skopje 2014' Reappraised: Debating a Memory Project in North Macedonia." In *Europeanisation and Memory Politics in the Western Balkans*, edited by A. Milošević and T. Trošt, 151-177. London – New York: Palgrave Macmillan, 2021.
- Trajanovski, Naum. "The Three Memory Regimes of Ilinden Commemorations (2001 – 2018): A Prolegomenon to the Study of the Official Memory in North Macedonia." *Southeastern Europe* 44, no. 1 (2020): 28-52.
- Visoka, Gëzim. "Everyday Peace Capture: Nationalism and the Dynamics of Peace after Violent Conflict." *Nations and Nationalisms* 26, no. 2 (2020): 431-446.
- Воени приказни на прилепските ветерани од 2001*. Прилеп: Мировна акција, 2020.
- Глигоров, Киро. *Македонија е сè што имаме*. Скопје: Култура, 2002.
- Димов-Марковска, Дона. „Илустрација на примената на ОРД на локално ниво во Тетово и Теарце“. Во *Охридски рамковен договор: Студии на случај*, 131-136. Скопје: МЦМС, 2011.
- Докмановиќ, Мишо. *Сами на своето: Кратка историја на македонската независност (1990 – 1993)*. Скопје: ФЕС, 2021.

Исени, Маир, Петрир Менај и Руфи Османи. *Избор текстови за конфликтот од 2001 година*. Скопје: ФИООМ, 2008.

Историја и апокрифи – демитологизација на 2001: Дебата. Скопје: ФИООМ, 2010.

Конечен извештај: Проценка на реинтеграцијата на раселените лица и ревитализација на регионите погодени од конфликтот во Македонија. Скопје: МЦМС – ФАКТ, 2003.

Љатифи, Ветон. *Преговорите за постигнување на Охридскиот договор*. Скопје: ФИООМ, 2008.

Милосавлевски, Славко и Мирче Томовски. *Албанците во Република Македонија (1945 – 1995): Легислатива, политичка документација, статистика*. Скопје: Студентски збор, 1997.

Митевски, Манчо. *2001: Војна со две лица*. Скопје: Култура, 2008.

Младеновски, Марјан. „Рамковниот договор, етничката дистанца и мултикултурализмот: Фокус на општина Куманово.“ Во *Охридски рамковен договор: Студии на случај*, 25-35. Скопје: МЦМС, 2011.

Радически, Невен. *Либерализмот во Македонија (1966 – 1974)*. Скопје: Македоника литера, 2013.

Станоески, Оливер. *Транзициона правда во Република Македонија. Извештај за 2010-2011 година*. Скопје: ЦИКП, 2013.

Сеќавања на оружениот конфликт во Македонија од 2001 година:

МОДЕЛИ НА КОМЕМОРИРАЊЕ И МЕМОРИЈАЛИЗАЦИЈА

Издавач:

Фонд за хуманитарно право
Дечанска 12, Белград
www.hlc-rdc.org

Автор:

Наум Трајановски

Уредничка:

Јелена Ѓуреиновиќ

Графички дизајн:

Милица Дервишевиќ

Тираж:

100

Печати:

Instant System, Белград

ISBN-978-867932-126-8

